

УДК 159.947.2+159.943.8:159.923-053+056.3

© Н. О. Макарчук, 2016

Н. О. Макарчук (м. Київ)

ВЗАЄМОБУМОВЛЕНІСТЬ ОСОБИСТІСНОЇ САМОРЕГУЛЯЦІЇ ТА ТИПІВ ОСОБИСТІСНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ПРИ МЕНТАЛЬНИХ ПОРУШЕННЯХ РОЗВИТКУ В ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

Макарчук Н. О. Взаємообумовленість особистісної саморегуляції та типів особистісної організації при ментальних порушеннях розвитку в підлітковому віці. У статті представлено результати емпіричного дослідження проблеми взаємообумовленості особистісної саморегуляції та типів особистісної організації при ментальних порушеннях розвитку в підлітковому віці. Виявлено, що за показниками функціонування психічних процесів, функціонування особистісної саморегуляції в підлітків ментальними порушеннями розвитку (F70, F71) здійснюється в пасивній, неструктурованій формі, визначається недорозвиненістю установок їхньої особистості, ситуативністю ініціативи й активності, одноманітним характером потреб, домінуванням зовнішньо опосередкованої мотивації діяльності та поведінки. Здебільшого особистісна саморегуляція цих підлітків обумовлюється домінантністю неопосередкованих подразників, що і визначають її автоматичну та неусвідомлену форму, підтверджують нагальну потребу у створенні технології зовнішньої регуляції при безпосередньому включенні у процес регуляції «значущого Іншого» для підлітка (дорослого).

Функціонування психічних станів та недостатньо сформована здатність підлітків до їх регуляції й використання в практичній життєдіяльності забезпечується своєрідною «відірваністю» формування їхньої психічної діяльності в системі корекційно-розвивального навчання від формування переносу алгоритму діяльності як одиниці особистісної саморегуляції. Недостатність функціонування усвідомлення власної мисленнєвої діяльності детермінує функціонування психічних станів з якими підліток самостійно не зможе справитися, що і обумовлює функціонування пограничної та психотичної типів організації його особистості.

Ключові слова: особистісна саморегуляція, ментальні порушення розвитку, підлітковий вік, невротичний тип особистісної організації, пограничний тип особистісної організації, психотичний тип особистісної організації, психологічна діагностика, психологічна корекція.

Постановка проблеми. Перед сучасною психологією постає важливе для її теорії та практики завдання – ефективного виявлення специфіки функціонування особистості з нетиповим розвитком. Це вимагає розроблення, оптимізації технологій діагностики, прогнозування та психологічної допомоги кожній такій особистості на певному віковому етапі її життєдіяльності. Співвідношення механізмів психофізичного розвитку, їх функціонування під впливом дефекту та формування на цьому фоні саморегуляції виявляється складною науковою проблемою, вирішення якої вимагає інтеграції наукових підходів та стратегій, що мають різне прикладне значення. У цьому контексті проблеми психічного розвитку, розвитку свідомості та самосвідомості й соціальної адаптації є взаємообумовленими в одному феномені особистісної саморегуляції.

Аналіз наукових досліджень. Особистісна саморегуляція виступає підґрунтям для становлення особистості підлітка з ментальними порушеннями розвитку й забезпечується діяльністю психіки, свідомості та самосвідомості. Тут ідеться про сформованість довільності психічних процесів, здатності до регуляції власних психічних станів та афектів, а також здатності до рефлексії та ступеня її представленості в діяльності підлітка. Особистісна саморегуляція є процесом, який забезпечує формування такої характеристики особистості, як

здатність до саморегуляції. Поряд із такими основними характеристиками особистості, як активність, спрямованість, наявність глибинних смислових структур, ступінь усвідомлюваності відношень до дійсності (О. Леонтьєв), здатність до саморегуляції, в свою чергу, детермінує: зменшення ригідності підлітка шляхом формування у нього гнучкості (у мотиваційній, когнітивній, емоційній, поведінковій сферах); формування в нього рефлексивно-регуляторних здібностей, що обумовлюють зменшення його навіюваності та підвищення стресостійкості; підвищення ефективності його адаптації до мінливості навколишньої дійсності; формування у нього спектру здатностей до повноцінного функціонування в суспільстві.

Тому психічні процеси як основа психічної діяльності та саморегуляції є актуальним в межах теоретичного аналізу проблеми. Поряд з цим, виявлення специфіки функціонування психічних процесів та констатація їх ролі у функціонуванні особистості підлітків з ментальними порушеннями розвитку, формування їхніх регуляторних здатностей, призначення яких полягає в ефективному функціонуванні в системі міжособистісних взаємодій у суспільстві значно розширює можливості виявлення змісту особистісної саморегуляції. Звідси, **метою статті** є емпіричне дослідження взаємообумовленості типів особистісної організації та особистісної саморегуляції при ментальних порушеннях розвитку в підлітковому віці

Виклад основного матеріалу та результати досліджень. Емпіричне вивчення агресії як психічного стану здійснювалося з урахуванням логіки побудови експериментального дослідження. Згідно з цією логікою, психодіагностика здійснювалася у два етапи. Перший – це діагностика специфіки феномену, що вивчається. Другий – це розроблення прогнозу розвитку, корекції, упередження чи подолання виявлених особливостей феномену за результатами діагностики. Діагностика психічних станів здійснювалася за допомогою тестових методик, причому в процесі діагностики увага експериментатора зосереджувалася не тільки на відповідності виконання завдання досліджуванним підлітком, а й на загальному виявленні та описі його типових реакцій. Ідеться про форми виявлення (наявності чи відсутності) інтересу до діагностики, якість зосередження та якість виконання завдання. Особлива увага приділялася виявленню ступеня зацікавленості підлітка у взаємодії з експериментатором. Ці показники також дозволяють визначити на рівні спостереження здатність особистості до саморегуляції за характером її функціонування – довільна чи мимовільна та ступенем включення в її функціонування свідомості та волі, що й визначає її вольову активність і спрямованість.

Підлітки, які проходили дослідження, вже з перших хвилин взаємодії або вступали в контакт і виконували норми та правила взаємодії, тобто регулювали власну психічну діяльність, або ж, навпаки, демонстрували реакції негативізму, відсутності інтересу до завдання та взаємодії загалом. Звідси, своєчасність і доречність використання саме тестових методик полягає в тому, що отримані результати та процедура їх проведення дозволяли: виявити загальну тенденцію до особистісної саморегуляції та сформованість здатності до регуляції себе в ситуації експериментальної взаємодії; сприймати поразки, нерозуміння та саму ситуацію діагностики, її «проживання». Тестові методики давали можливість виявити не лише прямі результати діагностики, а й опосередковано констатувати вольову діяльність підлітка в межах експериментальної ситуації. Діагностика передбачала визначення сформованості регулятивних механізмів психічних станів підлітка, які безпосередньо представлені в структурі його особистісної організації.

Доречно зазначити, що за результатами спостереження за досліджуваними підлітками було встановлено, що при легкій формі порушення в більшості досліджуваних функціонує невротична структура особистості, яка базується на збереженості та розвиненості мовлення підлітка, здатності до ситуативного аналізу та ставлення до оточуючих з позицій констатації реальності їх взаємодії з підлітком, а також сформованої здатності підлітка до встановлення

міжособистісних контактів і налагодження комунікативної діяльності. Такі підлітки мають сформовані життєві поняття, які є буквальними, відображають специфіку їхньої життєдіяльності, за походженням є комплексними, в поодиноких випадках – синкретичними. Ці підлітки мають достатньо диференційовану «Я-концепцію», вони визначають свої соціальні ролі, що представлені в їхніх «Я-репрезентаціях», та здатні описати власні соціальні статуси в безпосередній прив'язці до конкретної діяльності. В середньому, близько 57% підлітків із легкою формою порушень є невротичними.

Психотична структура особистості здебільшого представлена в підлітків із органічною етіологією порушення та в підлітків із легкою формою порушення, але які мають негативні тенденції в системі родинної взаємодії, порушення взаємодії в системі шкільного навчання та виховання. Також, в основному, це підлітки, що не мають родини чи мають батьків, які позбавлені батьківських прав. Причому при органічній етіології порушення психотична структура є така, що задана самою специфікою розвитку та функціонування психічної діяльності та діяльності свідомості. Водночас при легкій формі порушення функціонування особистості при психотичній організації наслідком є порушення в його психічному та соціальному розвитку, що детермінується специфікою відношень до підлітка в родині та його близьким оточенням. Основним проявом психотичної структури особистості є низька диференціація її «Я-концепції», обмежена кількість (до однієї-двох) «Я-репрезентацій», що поєднується з порушенням мовленнєвого розвитку, несформованою здатністю до констатації факторів реальності, взаємодії та невмінням встановлювати міжособистісні контакти. Психотично структуровані підлітки не здатні регулювати власні психічні стани та, практично повністю, не вміють орієнтуватися в диференціації та описах цих станів. Близько 19% підлітків із легкою формою порушень розумового розвитку мають психотичну організацію функціонування їхньої особистості. Також встановлено, що чим більшим є органічне ураження, тим більш представленою є психотична структура особистості, що в генетичному аспекті є більш ранньою, несформованою та ригідною.

Погранична структура особистості здебільшого є ситуативною, обумовлюється впливом на функціонування підлітка кризових, стресових факторів – і тому встановити відсоток її представленості доволі складно. Її основна відмінність полягає в тому, що вона є ситуативною, тобто здебільшого проявляє себе при невротичній структурі як сильні афекти, які без попереднього вивчення можуть бути дуже схожими на психотичні прояви, проте це лише пограничні реакції. А при психотичній структурі – це показник стабілізації та динаміки функціонування, але не розвитку. Так, у процесі психологічного втручання в підлітка з психотичною структурою може з'явитися нова усвідомлена ним «Я-репрезентація», що й засвідчує його перехід у пограничну структуру. Її ж поява у невротично організованого підлітка – це негативна тенденція. В свою чергу, поява такої структури в психотично структурованого підлітка – це значне досягнення психологічного втручання та корекційної роботи. Принаймні в межах експерименту було виявлено близько 24% підлітків із легкою формою порушень розумового розвитку, що можна інтерпретувати як існування тих або інших труднощів у їхній діяльності, низьку стресостійкість і неспроможність вирішити певні складні життєві ситуації.

Підґрунтям для виділення типів особистісної організації підлітків із ментальними порушеннями розвитку, які розкривають природу ситуативно-особистісних реакцій у дітей і підлітків, виступили методологічні положення про об'єктивне вивчення особистості, зокрема про локалізацію психічних функцій і способи корекції відхилень (В. Бехтерев), теорії загальних проблем особистості (Б. Зейгарник, Б. Братусь), теорії тяжких особистісних розладів (О. Кернберг), теорії про психогенні характерологічні та патохарактерологічні реакції (В. Ковальов), положення нозологічної концепції (Е. Крепелін), теорії специфічно-підліткових

поведінкових реакцій (А. Лічко), теорії патологічних реакцій у перехідні вікові періоди (Г. Сухарева). Саме аспекти співвідношення ситуативно-особистісних реакцій таких підлітків і спроби їх виявлення крізь призму типів особистісної організації й було покладено в основу вивчення функціонування особистісної саморегуляції та специфіки її порушень. Таким чином, в межах представленого дослідження типи особистісної організації умовно диференціюються на невротичний, пограничний і психотичний, які опосередкованими ступенем інтеграції ідентичності підлітка або його «Я-концепції», його типовими, звичними захисними операціями, які проявляють себе в поведінці, та сформованістю його здатності до тестування реальності (О. Кернберг).

Вивчення специфіки типів особистісної організації підлітків із порушеннями розумового розвитку здійснювалося за допомогою спостереження при корекційній і психотерапевтичній роботі, а також за допомогою методики Г. Айзенка EPQ. Це опитувальник, що включає 101 твердження та складається з чотирьох шкал: екстраверсія-інтроверсія, нейротизм-стабільність, психотизм і специфічної шкали. Г. Айзенк розглядав структуру особистості як систему трьох факторів. Екстраверсія-інтроверсія, що визначають загальну специфіку спрямованості особистості. Нейротизм-стабільність, які виявляють ступінь сформованості вольових характерологічних особливостей особистості. Психотизм, який у межах теорії Г. Айзенка визначається як взаємообумовленість емоційних реакцій особистості та її поведінкових проявів. Процедура діагностики та опис її проведення фіксувалися у відповідних протоколах. За результатами діагностики було встановлено особливості функціонування особистості підлітків із порушеннями розумового розвитку (табл. 1.).

Отримані результати за шкалою «екстраверсія-інтроверсія» дають можливість констатувати, що підліткам із порушеннями розумового розвитку, які досліджувалися, властива екстравертованість їхньої особистості, що має такі зовнішньо опосередковані прояви:

- надмірна комунікативність, що здебільшого орієнтована на зовнішнє оточення;
- створенні широкої мережі контактів і знайомств, що детермінується існуванням актуальної та досить часто нагальної потреби в приналежності до групи.

Таблиця 1

**Специфіка особистісної організації підлітків із порушеннями розумового розвитку
(за методикою Г. Айзенка EPQ)**

№ п/п	Показники рівнів	Шкали (досліджувані у %)		
		Екстраверсія/ інтроверсія	Нейротизм	Психотизм
1.	високий	15–25 б. –екстраверсія	16–25 б. – нейротизм	12–25 б. – психотизм
		46,7	26,6	0
2.	середній	7–15 б.	8–16 б.	5–12 б.
		53,3	66,7	86,7
3.	низький	1–7 б. – інтроверсія	1–8 б. – емоційна стабільність	1–5 б.
		0	6,7	13,3

Щодо функціонування внутрішніх психічних характерних ознак екстравертованості цих підлітків, то:

- здебільшого їм притаманна імпульсивність і запальність;
- їхні реакції та ставлення до самих себе й оточуючих є ситуативним, вони є сенситивними саме до ситуації, а не її оцінки;
- здебільшого їм притаманна надмірна рухливість;
- висока екстравертованість детермінує й агресивність цих підлітків;
- здебільшого їхні вчинки є ризикованими, що засвідчує нестійкість, несформованість або ж відсутність вольового контролю;
- характерною для них є емоційна нестабільність;
- констатується безтурботність, оптимізм, який не завжди є результатом функціонування мисленнєвих операцій і дій, а лише проявом чуттєвих аспектів;
- за норми агресивності вони є добрими та веселими.

Отже, підлітки із порушеннями розумового розвитку є здебільшого екстравертованими, що засвідчує також і низький рівень функціонування у них таких мисленнєвих операцій, як самоаналіз, планування та прогнозування ймовірних наслідків власних дій, самоконтроль і прийняття усвідомлених осмислених рішень, здатність до оцінки та виконання морально-етичних норм.

За показниками шкали «нейротизм» встановлено, що у 26,6% досліджуваних підлітків виявлено високий рівень нейротизму, який проявляється здебільшого в емоційній нестабільності, що безпосередньо пов'язана з показниками лабільності нервової системи, а саме: надмірна знервованість, нестійкість і неефективність адаптивних здібностей, схильність до швидких змін настрою (нервова лабільність), нестійкість уваги. У функціонування особистості підлітка нейротизм привносить появу таких властивостей і ситуативних реакцій, як:

- почуття вини та схвильованість;
- заклопотаність, яка не є адекватною реакціям оточуючого середовища чи ситуації, а здебільшого є уявною, фантазійною;
- низька стресостійкість, що, як правило, виступає чинником формування депресії та депресивних рис;
- надмірна емоційність та імпульсивність при взаємодії з іншими;
- нестабільність, мінливість інтересів і невпевненість у собі;
- надмірна чуттєвість і вразливість, що детермінує підвищену дратівливість.

Такі підлітки мають неадекватно завищені сильні реакції на стимули зовнішнього середовища, причому сила й інтенсивність реакції не відповідає характеру стимулів, що їх викликають. Поєднання внутрішньої специфіки нейротизму та негативних соціокультурних факторів призводить до формування неврозу.

Водночас у 6,7% підлітків виявлено й емоційну стійкість, яка виступає, згідно з положеннями Г. Айзенка, рисою, що вказує на збереженість організованої поведінки, функціонування ситуативної спрямованості та сформованість здатності до стресостійкості. Здебільшого такі підлітки мають ефективні показники адаптованості, вони є схильними до лідерства, їхня напруженість і збудливість відповідає характеру стимулу, що її спровокував.

Отримані за цією шкалою середні показники швидше вказують на тенденцію підлітків до нейротизму, аніж до емоційної лабільності, що підтверджує позицію щодо визначення пограничної структурної організації їхньої особистості, яка функціонує в ситуативних випадках, критичних і стресових подіях, що пов'язані зі змінами в адаптації підлітка.

За шкалою «психотизм» не отримано показників за високим рівнем, що вказує на позитивну тенденцію функціонування підлітків із порушеннями розумового розвитку. Водночас

Г. Айзенк зазначає, що при показниках за цією шкалою в 10 балів доречно звернути увагу на функціонування особистості. У досліджуваних підлітків не виявлено таких показників. Але представлений середніх показників психотизму в 86,7% підлітків дозволяє вказувати на існування передумов до певного спектру психопатологічних і патопсихологічних порушень. Г. Айзенк констатує, що високі показники за шкалами екстраверсії та нейротизму відповідають спектру психопатологічних порушень, які симптоматично відповідають істерії. А високі показники за шкалою інтроверсії та нейротизму є такими, що відповідають патологічним проявам тривоги та реактивної депресії. Отримані високі показники за шкалами екстраверсії (46,7%) та нейротизму (28,6%) засвідчують, що досліджуваним підліткам притаманна істерична тенденція у функціонуванні їхньої особистості, яка підсилюється показниками за шкалою «психотизм» – середній рівень у 86,7%, що, відповідно до інтерпретації автора методики, виступає як схильність до істерії, патологічної тривоги та реактивної депресії.

Також Г. Айзенк висловлює припущення, що екстравертованість та інтровертованість особистості є ідентичною сильному та слабкому типам вищої нервової діяльності, що виділені І. Павловим. Згідно з матричною типологією особистостей за методикою Г. Айзенка, можна констатувати, що 26,6% досліджуваних підлітків мають сильний, невірноважений і рухливий тип вищої нервової діяльності та визначаються як холерики (тип Х); 66,7 % – мають поєднання сильного, невірноваженого та рухливого (тип Х) і сильного, врівноваженого та рухливого (тип С) типів вищої нервової діяльності, тобто, поєднання сангвініка та холерика; 6,7% – мають поєднання сильного, врівноваженого та рухливого (тип С) і сильного, урівноваженого та інертного типів (тип Ф) вищої нервової діяльності, що вказує на поєднання характеристик сангвініка та флегматика. Відповідно, зовнішні прояви типу Х, що властиві підліткам, дають можливість констатувати в них агресивність, запальність реакцій, імпульсивність і нестійкість поглядів на ситуацію, взаємодію чи переконання. Тип ХС характеризує підлітків як оптимістичних, активних, екстравертованих, комунікабельних і лабільних, відкритих у взаємодії. Тип СФ встановлено у підлітків, що є безтурботними, мають здібності до лідерства, є спокійними та врівноваженими.

Висновки. Дослідження стану функціонування у підлітків із ментальними порушеннями розвитку таких особистісних підструктур, як екстраверсія, нейротизм та тенденції до психотизму дають можливість встановити функціонування невротичного (6,7%), пограничного (66,7%) та психотичного (26,%) типів особистісної організації, що виступає якісним показником для розробки прогнозів їхнього розвитку та створення корекційних і превентивних програм із формування особистісної саморегуляції. Виявлена у них тенденція до функціонування агресії та тривоги вказує на необхідність виявлення специфіки функціонування цих станів та їх впливу на тип особистісної організації підлітка і, як наслідок, порушення та упередження порушень його особистісної саморегуляції.

Література

1. Кернберг О. Ф. Тяжелые личностные расстройства: стратегии психотерапии / О. Ф. Кернберг ; пер. с англ. М. И. Завалова. – М. : Независимая фирма "Класс", 2000. – 464 с. – (Библиотека психологии и психотерапии). – ISBN 5-86375-024-3.
2. Макаруч Н.О. Особенности личностной саморегуляции психических состояний подростков с нарушениями умственного развития // Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology, II(8), Issue: 16, 2014, p. 155-160.
3. Макаруч Н.О. Особистісна саморегуляція підлітків з порушенням розумового розвитку / Н.О. Макаруч. – К. : Фенікс, 2014. – 448 с.

Макарчук Н. А. Взаимообусловленность личностной саморегуляции и типов личностной организации при ментальных нарушениях развития в подростковом возрасте. В статье представлены результаты эмпирического исследования проблемы взаимообусловленности личностной саморегуляции и типов личностной организации при ментальных нарушениях развития в подростковом возрасте. Выявлено, что в соответствии с показателями функционирования психических процессов, функционирование личностной саморегуляции в подростков с ментальными нарушениями развития (F70, F71) происходит в пассивной, неструктурированной форме, определяется недоразвитием установок их личности, ситуативностью инициативы и активности, однотипным характером потребностей, доминированием внешне опосредованной мотивации деятельности и поведения. В большинстве случаев личностная саморегуляция этих подростков обуславливается доминантностью неопосредованных раздражителей, которые и указывают на ее автоматическую и неосознанную форму, подтверждают актуальную потребность в создании технологии внешней регуляции при непосредственном вовлечении в процесс регуляции «внешнего Другого» для подростка (взрослого).

Функционирование психических состояний при недостаточно сформированной способности подростков к регуляции и ее использования в практической жизнедеятельности, обеспечивается своеобразным «отрывом» формирования их психической деятельности в системе коррекционно-развивающего обучения от формирования переноса алгоритма деятельности как единицы личностной саморегуляции. Недостаточное функционирование осознания собственной мыслительной деятельности (рефлексии) детерминирует функционирование психических состояний с которыми подросток самостоятельно справиться не может, что и обуславливает функционирование пограничной и психотической типов их личностной организации.

Ключевые слова: личностная саморегуляция, ментальные нарушения развития, подростковый возраст, невротический тип личностной организации, пограничный тип личностной организации, психотический тип личностной организации, психологическая диагностика, психологическая коррекция.

Makarchuk N. The interdependence of personal selfregulation and personal types of organizations with intellectual disability in adolescence. The article presents the results of an empirical study on the interdependence of personal selfregulation and personal types of intellectual disability in the development of a teenager. It was found that in terms of the mental processes functioning, the operation of personal self-control in the adolescents with intellectual disability (F70, F71) occurs in a passive, unstructured form, determined by underdevelopment setting their personality, situational initiative and activity, the same type of requirements, the dominance of externally mediated motivation of activity and behavior. In most cases, personal self-regulation of teenagers dominance unmediated conditioned stimuli that determine its automatic and unconscious form, confirm the urgent need for a technological external regulation by direct inclusion in the regulation process " external Other" for teens (adults).

The functioning of mental states in underdeveloped adolescent's ability to regulate its use and in practical life activity, provided a kind of "separation" form of mental activity in the system in correctional and developmental education from forming algorithm transfer activity as a personal self-control unit. Lack of awareness of the functioning of their own mental activity (reflection) determines the functioning of mental states with which the teenager can not cope, which causes the operation of border and psychotic types of personality organization.

Keywords: personal self-control, intellectual disability, adolescence, neurotic personality type of organization, type of boundary personal organization, type of psychotic personality organization, psychological diagnosis, psychological correction.

Відомості про автора:

Макарчук Наталія Олексіївна – заступник директора з науково-експериментальної роботи Інституту спеціальної педагогіки НАПН України, доктор психологічних наук, старший науковий співробітник.

Статтю подано до друку 11.05.2016

УДК 159.9

© Т. А. Бородулькина, 2016

Т. А. Бородулькина (г. Запорозьке)

ОПЫТ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МЕТАФОРИЧЕСКИХ АССОЦИАТИВНЫХ КАРТ В ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ РАБОТЕ С ДЕТЬМИ

Бородулькина Т. А. Опыт использования метафорических ассоциативных карт в психологической работе с детьми. В статье описаны возможности использования метафорических ассоциативных карт (МАК) в психологической работе с детьми. МАК рассмотрены автором как один из экологических экспресс-методов в психологической работе с детьми, которые являются одной из наиболее уязвимых и незащищенных категорий населения современной Украины. МАК представлены в статье как разновидность проективных методов с присущими им особенностями и спецификой; описаны достоинства ассоциативных карт как инструмента работы практического психолога. В качестве одного из критериев для классификации МАК выделена возможность использования их в психологической и психотерапевтической работе с разными возрастными группами, в частности, с детьми. Автором предложен способ систематизации ассоциативных карт в зависимости от направления психологической работы с детьми (не учитывалась условная универсальность каждого набора МАК, а также возможность их использования в разного рода развивающей и игровой деятельности): работа с детско-родительскими отношениями; проработка Я-образов и образов Другого, различных эмоциональных состояний; работа с детьми, пострадавшими в результате военных действий, террористических актов, природных катастроф, детьми, переживающими утрату близких и др.; работа с негативными неосознаваемыми состояниями, страхами и снами; работа с ресурсными состояниями. Описан опыт использования метафорических ассоциативных карт в психологической работе автора статьи с детьми, пострадавшими в результате боевых действий в Украине. Статья может быть полезна детским практическим психологам.

Ключевые слова: метафора, проективные методы работы практического психолога, метафорические ассоциативные карты, дети, психологическая работа с детьми, детские психологи, психологическая работа с детскими травматическими переживаниями.

Постановка проблемы. Украина последних лет, в связи с нестабильной политической ситуацией, развернувшимся вооруженным конфликтом в восточных регионах и аннексией Крыма, находится в стрессовом, напряженном состоянии, что негативно сказывается на психическом здоровье каждого ее жителя, в том числе детей от 0 до 18 лет. За последние два года к категориям детей, нуждающихся в психологической и психотерапевтической помощи,